

ТВОРБИ И ХИПОТЕЗИ ЗА ГАГАУЗИТЕ

КРАСИМИРА МУТАФОВА

От втората половина на миналия век в науката се налагат около 20-тина хипотези, изясняващи произхода, етнонима, езика и етническата характеристика на гагаузите. След 1909 г., когато се публикува първото обобщаващо изследване на Г. Димитров¹ върху наличните хипотези за тях всяко от които предлага собствен или поддържа наложил се вариант на обяснение, придружен наредко с нова мотивировка. И ако в по-голямата част от тях, нерешените проблеми и отворен характер са предопределени от оскъдната и противоречивостта на изворите спецификата на езика и нееднозначната им етническа и антропологическа характеристика, то не малко от възникналите хипотези поемат и известна доза политически и национални пристрастия.

Статистическите данни от 1905 г. сочат 10 175 гагаузи в България, а тези от 1926 г. - 4 362². Голямата разлика в числения им състав се дължи не толкова на намаляването им, а най-вече на факта, че при второто преброяване повечето са се самоопределили като българи. Проучванията след Освобождението определят географското им разпространение във Варна и Варненско, Каварна, Балчик, Провадийско, Новопазарско, Шуменско, Айтоско, Бургаско, Елховско, Сливенско и Ямболско, както и в Одринско, Зъхненско и Мала Азия. Преселването на гагаузите в Русия започва през 1730 г., а появата им в Бесарабия датира от 1769 г.³, като до 1869 г. са регистрирани няколко големи преселения и в началото на ХХ в. те наброяват около 70 000 души⁴.

Спорът за етническата принадлежност на гагаузите възниква след появата на рапорта на В. Григорович, съгласно който "гагаузите в България произхождат от половците или куманите, преселени през XI-XII в. в България от Русия"⁵. Против това твърдение се обявява българският деятел в Бесарабия, попечител на българските села - И. С. Иванов⁶, но първата възникнала хипотеза за произхода на гагаузите - куманската, намира подкрепа и у К. Иречек⁷, който ги определя като "половци", преселили се от Русия в Добруджа. Тя е възприета и от Ст. Младенов, Ат. Иширков, Ст. Романски, В.

Кънчов, а първоначално и от П. Мутафчиев⁸. По-късно, в студията си "Мнимото преселение на седжушки турци в Добруджа през XIII век"⁹ П. Мутафчиев доказва несъстоятелността ѝ, поне в този вариант, в който съществува у споменатите автори, без обаче да изключва елемент на възможно куманско присъствие в езиковата и етническа характеристика на гагаузите.

Куманската хипотеза отбелязва конкретна насока в научните изследвания, поне на този етап, по метода на историческата индукция /определящ аргумент е значителната роля, която куманите са играли в средновековната българска държава/, без все още да отчита прецизно езиковата им характеристика, но и без да следва определени политически пристрастия.

Почти по същото време се налага и тезата за "автохтонността" на гагаузите на Балканския полуостров, прокарана за пръв път от Н. Йорга¹⁰ в рецензията му върху изследването на Ст. Романски - "Етнографска карта на Добруджа". Йорга прави паралел между гагаузите, "твърде старо население с корени в древността, градски жители" и караманците в Мала Азия, подобно на които те са забравили родния си гръцки език, но са запазили християнската си религия. Несъстоятелността на тази теория е очевидна, както по отношение на характера на населението - то е и градско, и селско, дори второто преобладава, така и по отношение на езика. Интересен е фактът, че и Ф. Каниц, чиито наблюдения се отличават с обективност, ги определя като гърци¹¹ - факт, който може би се дължи на запознанството му единствено с т. нар. същински или приморски гагаузи.

През 1896 г. се налага хипотезата за "прабългарския произход" на гагаузите, защитена от братята Карел и Херман Шкорпил¹². Те са и първите, които свързват гагаузите с делиорманските турци - т. нар. гаджали, с които, според тях, имат общ произход - потомци на Аспаруховите българи, част от които са приели християнството и са го запазили, а друга част са приели исляма. Аргументацията им почива главно на легенди, голяма част от които са свързани с физиологичните им качества и антропологична характеристика на едните и другите. Нейни поддръжници стават Г. Занетов и Б. Цонев¹³. Очевидна е връзката ѝ с хунобългарската теория за характера на българската държава. Занетов е един от първите, които търсят

връзка между казълбашите и Аспаруховите българи и поставя началото на дирения с предварителна предпоставена историческа недостоверност, но оказали се с удивителна "жизненост"¹⁴. Той поставя и въпроса за връзката между т. нар. "черни българи" и гагаузите и подчертава факта, че бесарабските българи наричат себе си "булгари" и недоволствуват от определянето им като гагаузи. На него дължим и въвеждането на становището, че в Североизточна България е имало "чисти българи - славяни, които, за да запазят християнската си вяра, приемат турския език". Поне до този момент обаче, не е известна подобна законодателна и действаща практика в Османската империя. Днес, макар и в по-различен вариант, тази теза има нови последователи в българската историческа наука.

Противници на прабългарската хипотеза за произхода на гагаузите са Л. Милетич, Кр. Миятев, Ат. Манов, Н. Державин, Кр. Баев и П. Мутафчиев¹⁵. В критичните си бележки, последният отбелязва, че аргументацията ѝ е свързана главно с обстоятелството, че гагаузите обитават същите области, в които преди 13 века са се явили "туранските прабългари". Според него прабългарите едва ли са запазили толкова дълго етническата си характеристика сред многобройната славянска маса, още повече, че липсват и топонимични податки. /Всъщност, съвременните изследвания коригират познатото съотношение между прабългари и славяни./ Другият контрапункт в критиката на Мутафчиев е свързан с езика на делиорманските турци и на днешните гагаузи. Според него още не са открити елементи, които биха могли да бъдат отнесени със сигурност към езика на "туранските българи".

Разгледаните хипотези са неотменна част от извършените след Освобождението статистически и исторически проучвания върху етническото, демографско и религиозно състояние на българското население, целящи не само констатация, но и изясняване на наличните отклонения и на присъствието на многоброен турски елемент в някои райони на българските територии. Нивото на научност е твърде вариативно и редица оценки и обяснения още тогава търпят корекции. Особен и обясним интерес се проявява към регистрираните тюркоезични българи християни, към говорещото български език мюсюлманско население /помациите/ и многобройното тюркоезично население в Делиормана,

Герлово и Добруджа. Критериите за демографско проучване на населението не са добре прецизирани и едно и също население е отбелязано в различни графи и статистически наблюдения, съобразно езиковата или религиозната си характеристика като различен народностен елемент.

През втората половина на XIX в. активизират проучванията си и руските учени, като обект на особено внимание е езика и етнографската характеристика на гагаузите в Бесарабия и в българските земи. В резултат на проучванията на руския полковник-етнограф В. Мошков, провел няколко експедиции сред бесарабските гагаузи и в България, през 1900 - 1904 г. се появява нова хипотеза за произхода на гагаузите¹⁶. Мошков свързва въпроса за потеклото им с този за потеклото на делиорманските турци, които според него са потомци на печенезите, а гагаузите разглежда като потомци на т. нар. "черные клобуки" - огузотюрки, приели християнството в пределите на руската държава. Той е първият, който отделя специално внимание на сургучите в Одринска Тракия, като остатък от печенежко коляно, попаднало между "черные клобуки" в пограничните райони на Малорусия и приело там православие¹⁷.

Хипотезата намира последователи в лицето на Ат. Манов и Кр. Баев, като първият разширява в известно отношение обхвата на тюркските племена, от които са произлезли гагаузите, включвайки и куманите, печенезите и узите, действували между Дунава, Източния Балкан и Черно море¹⁸. Тези, които приемат исляма стават известни като гаджали, а приелите християнството - като гагаузи, като според него християнството и исляма са приети в отвъддунавските им местоживелища. Подчертавайки динамичната етническа характеристика на североизточните български земи през XI-XIV в., Манов определя гагаузите като субстрат от тюркски компоненти, проникнали от север, сред които определящ е този на узите, който впоследствие се вливат куманите и българите, населяващи Добруджа и част от Делиормана¹⁹.

Л. Милетич, който пръв критично представя изследванията на Мошков, сам отбелязва, че гагаузите са останки от някое турско племе, което се е настанило в черноморските области на Североизточна България и е приело християнството още преди османските турци да завладеят България²⁰.

В резултат на всички тези проучвания се обособява т. нар. теория за "тюркския произход" на гагаузите, включваща няколко, отличаващи се с известни различия становища:

- 1/ Гагаузите - потомци на тюркоезични кумани
- 2/ Гагаузите - потомци на узите
- 3/ Тюрки, но неизвестно точно какви
- 4/ Потомци на селджукските турци

Последната теза е наложена в българската историческа наука от Г. Баласчев, който се позовава на текста на Огузнамето по "преработката" на Сеид Локман от втората половина на XVI в.²¹, публикуван и от И. Димитров²². Баласчев приема за достоверни фактите, свързани с преселението на селджукските турци на султан Иззеддин Кейкавус II през 1262/63 г. /1265/70/ заедно със Саръ Салтък от Мала Азия в Добруджа и налага хипотезата за Огузка държава в Добруджа през втората половина на XIII и през XIV в. като плацдарм за татарски нападения. Хипотезата намира доста привърженици сред нашите и сред европейските учени - П. Ников, Е. Хоп, В. Зайончковски, Вулпе, Братяну и др.²³ По-късно с някои допълнителни уточнения към нея се присъединяват и П. Витек и М. Губогло²⁴.

Обстоен, критичен анализ на тази теза, с аргументирано доказване на нейната несъстоятелност прави П. Мутафчиев. В гореспоменатото изследване относно мнимото преселение на селджукски турци в Добруджа през XIII в. той отделя специално внимание на въпроса за гагаузите с обстоен преглед на известните теории за произхода и настъпилите етнически и езикови промени сред тях²⁵. Използвайки наличните изворови данни - византийски, арабски, османотурски, резултатите от лингвистичните проучвания и данните от проведените етнографски експедиции Мутафчиев ги определя като произлезли от амалгамата от севернотюркски елементи - узи, печенежи, кумани - своеобразен етнически субстрат, съставен от севернотюркски отломъци, сред които през османската епоха е било претопено и многобройното местно българско население²⁶. Тази сложна, многопластова амалгама той свързва с изключително променливата етническа характеристика на населението в Дунавска България през XI-XII в.²⁷. Следите от тези севернотюркски отломъци са най-значителни в Североизточна България, където най-често се появяват и задържат. Мутафчиев подчертава, че Добруджа привлича

севернотюркските племена и поради степния си характер, пригоден повече от всяка друга балканска област за номадския им бит. В подкрепа на твърденията си той привежда лингвистичното проучване на Т. Ковалски²⁸ за турския говор в североизточна България. Днешните гагаузи според П. Мутафчиев в по-голямата си част са езиково тюркизирани българи, наслоени над един севернотюркски субстрат в предосманско време. Макар и периферно, във връзка с допълнителната аргументация на това становище, той се спира и на расовата характеристика на гагаузите, открояна с различни отличителни белези от малкото изследователи, които я проучват. А. Манов ги описва с мускуесто симетрично тяло, сини очи, мъжете с мургав тен, а жените с бял цвят на кожата²⁹, а Иречек ги определя като брюнсти - дребни, с кокалести дебели ръце и крака³⁰. Мутафчиев посочва, че липсата на преобладаващ расов тип и обособяването на антропологичните типове минимум на две различни раси, показва недостатъчно изравнената смесица на две различни раси, явление, което според него се наблюдава и сред гаджалите в Делиормана³¹. Той добавя, че сред гагаузите в крайморските селища се наблюдават черти от антропологичния тип на малоазийските лази и кюрди, като свързва този факт с миграциите след османското нашествие.

Един различен вариант на теорията за селджукския произход на гагаузите налага П. Витек в изследването си от 1952 г.³². След обстоен анализ на османските извори - Огузнамето на Ибн Биби³³, текстът на Огузнамето у османския хронист от 20-те години на XV в. Язъджиоглу Али³⁴ и текстът на Сеид Локман³⁵ той категорично определя гагаузите за потомци на хората на Иззеддин Кейкавус II, настанили се в Добруджа към 1263 г. Отслабени от многото последователни преселвания в нач. на XIV в., приели християнството от заобикалящото ги население, те впоследствие устояли на османското влияние след завладяването на българските земи. Витек допуска, че може би и гаджалите са потомци на хората на Кейкавус II, приели християнството, но реислямизирани за разлика от гагаузите, като свързва реислямизацията им с въстанието на Бедредин Симави от второто десетилетие на XV в.³⁶ Той не приема тезата на Баласчев за съществуването на огузка държава в Добруджа през XIII в. Не без значение е фактът, че в изследването си, позовавайки се предимно на османотурски изворов материал,

без да отчита данните от съвременните етнографски изследвания или българското самосъзнание на гагаузите, Витек не излиза от границите на XII-XV в. Прави това единствено по отношение на приведените като аргументи данни от лингвистичното проучване на Т. Ковалски³⁷ и по този начин проявява известна доза пристрастие с приемането на едни източници и фактори за абсолютно меродавни и пренебрегването и изключването на други.

Прави впечатление, че почти всички хипотези, свързващи гагаузите с предосманско тюркско потекло търсят и намират аргументи в резултатите от изследването на споменатия полски лингвист³⁸. Една от причините за този парадокс е в донякъде едностранчивото използване и тълкуване на констатациите за характера на тюркските говори в Североизточна България, плод на личните наблюдения на Ковалски по време на обиколката му в Делиормана, Тозлука, Герлово и Черноморското крайбрежие през 1929 г. Това ни кара да изложим накратко основните постановки в изследването отнасящи се до типологичните особености на тюркските диалекти в посетените от него райони.

След прецизно изследване на характерните черти на говора на делиорманските турци, известни в българската историческа наука като гаджали³⁹ и на гагаузите /в североизточните български територии и в Бесарабия/, Ковалски ги определя като принадлежащи, без да са напълно идентични към единна диалектологична група - "дунавско-тюркска", чувствително отличаваща се от анадолските тюркски говори⁴⁰. Различията между делиорманския диалект и гагаузкия той обяснява с различната степен на влияние на официалния турски език, който довел до модификация на първия диалект, за разлика от втория, по-малко подложен на това влияние⁴¹, като езикът на гагаузите в околностите на Варна е по-силно османизиран от гагаузкия в Бесарабия.

Ковалски посочва, че макар и да е много по-ограничен от другите, дунавско-тюркският също е един от многобройните диалекти на османотурския и употребата на термина "гагаузки език" в тази връзка е недопустима⁴².

Без да се ангажира с окончателно решение за произхода на делиорманските турци и на гагаузите, той подчертава, че особеният характер на дунавския тюркски, запазил следи от някогашно северно влияние, не позволява те да се приемат за тюркски

колонисти от Мала Азия, дошли след идването на османците, особено що се отнася до гагаузите.

Най-често цитирана, но и най-пристрастно и извън контекста използвана е постановката на Ковалски относно последователно насложилите се три пласта при формирането на езика на гагаузите и делиорманските турци. Най-древният пласт, формиран от реликви от една севернотюркска народност. Вторият - от силна южна група в епохата, предшествуваща османските нашествия и третият - съставен от тюркски колонисти и турцизирани елементи от османската епоха⁴³. Смесването на втория пласт с първия според него е определило лингвистичния му характер като цяло. Становището, че гагаузите и делиорманските турци са севернотюркски елементи, започнали да променят лингвистичния си характер едва след началото на османското завоевание, Ковалски смята за несъстоятелно, тъй като в този случай севернотюркските черти запазени в езика им би следвало да са много повече и по-дълбоки, отколкото са в действителност.

През 30-те и 40-те години на XX в. не само посоката на търсения, но и характерът на аргументацията в изследванията за гагаузите все повече се променя. Все по-голямо значение се отдава на данните от лингвистичните и етнографски проучвания, но и те все повече се отдалечават от степента на максимална достоверност.

През 50-те и 60-те години се "възражда" теорията за славянския произход на гагаузите - възникнала през ср. на XIX в., без и досега да е известен родоначалникът ѝ. Разпространена е и в Бесарабия, особено сред преселното българско гагаузко население. Поддържа я молдавският етнограф И. Мещеряк⁴⁴ и българският етнограф В. Маринов⁴⁵. В няколкото си монографични изследвания за населението в Североизточна България и Делиормана, както и в отделни статии В. Маринов разглежда българските гагаузи като насилствено "езиково отурчени българи", а наименованието им като прозвище, нямащо нищо общо с произхода на населението⁴⁶. За него те са етнографска група, не по-различна от останалите в българските територии. Изходната теза е, че в навечерието на османското завоевание българското население е напълно славянизирано.

В противовес на теорията за славянския произход на гагаузи, през 60-те години най-вече в руската историография започва да се налага тезата за гагаузите като самостоятелен

етнос със съответен език. За един от основателите на тази теза - М. Губогло, "гагаузкият език не е нито турски, нито негова диалектна разновидност, а самостоятелен тюркски език"⁴⁷, а самите гагаузи са потомци на номадски тюрки, смесили се с различните етнически групи на балканското население. Тенденцията за обособяването на гагаузите като отделен етнос се налага константно в руската политика и в голяма част от изследванията⁴⁸ и в последно време все по-настоятелно се прокарва и сред самите бесарабски гагаузи.

През 70-те и 80-те години отново се прокарва тезата за прабългарския произход на гагаузите в няколко варианта. Като самостоятелна се обособява хипотезата на С. Димитров за ретюркизацията на това население, разгледана в няколко негови публикации от това време⁴⁹. Не би следвало тя да се свързва с политическата ситуация и да се търси преднамерена тенденциозност в постановките ѝ, тъй като похватът ѝ предшества т. нар. възродителен процес, а да се разглежда като пореден опит за обяснение на произхода на тюркско говорещите българи-християни, въз основа на наличните сведения от исторически, етнографски и лингвистичен характер. С. Димитров посочва наличието на предосмански тюркски субстрат от прабългари /"хунобългари"/, печенези, узи и кумани, влял се в състава на българската народност. Той отбелязва, че макар и част от тях да се славянизирани и претопени в езиково и битово отношение, османското нашествие заварва и "тюркоезични български маси" в някои български територии. Родствеността на езика им с този на пришълците завоеватели, повлияла за ретюркизацията им⁵⁰. В аргументацията си той се позовава на Т. Ковалски и на резултатите от изследванията на съветските тюрколози, определящи гагаузкия не като диалект на турския, а като самостоятелен език⁵¹. Другите аргументи в тезата му са свързани с териториалното разпространение, християнската религия и българското народностно самосъзнание на гагаузите.

В едно изследване на Н. Робев върху тракийските гагаузи, произхождат им също се търси сред потомците на прабългарите, като авторът отбелязва, че "те са поначало хунобългарско етническо и езиково ядро, включило по-късно в своя състав кумани, печенези и др. /вер. узи/, като се приближили до огузките езици"⁵².

Въз основа и на данните от проведените археологически разкопки в областта на Каварна през 80-те години, Ив. Гредшлиев приема хипотезата за вероятна връзка между гагаузите и последната тюркска номадска вълна в България от XI-XIII в. от печенези, узи и кумани⁵³. Характерен момент в проучването му е, че според него християнството те са присели в българските земи, а не в южноруските степи и че налагането му може би е станало от византийски духовници и в тази насока авторът търси ранната зависимост на тукашното население от патриарха в Константинопол и една от причините за обособяването и "гърченето" на причерноморските гагаузи.

Като посока на търсене, в лингвистичните изследвания се налага и над 20 годишното проучване на Е. Боев върху езика на гагаузите⁵⁴. Изследвайки предосманското тюркско влияние в българския език, Е. Боев посочва силното влияние на заселилите се в тогавашните български земи печенези, узи и кумани. В реабилитационния си труд върху татарските говори той определя кримско-татарския като най-близък до куманския, член на къпчашката група в западнохунския клон на тюркските езици⁵⁵. Печенежкия и куманския език според него подсилват някои тенденции в развоя на българския език, появили се под формата на възстановяване на прабългарската езикова система. Според Боев турското влияние засяга предимно лексиката на българския език, а тюркицимите в българския език спадат към три различни групи на западнохунския клон на тюркските езици: прабългарска, къпчашка и огузка група⁵⁶.

Съвременните лингвистични проучвания в гагаузките села отчитат "българския синтаксис" и дават известни податки за прабългарския произход на гагаузите, тъй като повсеместно фиксират разпространението на определеното "Кара Булгар" сред тях⁵⁷.

Въпреки устойчивостта на езиковата система в рамките на историческото битие, не би следвало безрезервно да се използват резултатите от лингвистичните проучвания в гагаузките села. Не бива да се пропуска факта, че съществуват и явления като целенасочено моделиране на народностното и етническо съзнание и самосъзнание - красноречив пример за което са действията сред българските гагаузи в Бесарабия, целящи изкуственото им обособяване като самостоятелен етнос със собствен език и етническа, и дори религиозна характеристика. Така и трафарета,

че "гагаузите са българи, които през турско време са си дали езика, но не и вярата", който според тюрколозите се потвърждава и от самите гагаузи, а и от другите българи от различните етнографски групи⁵⁸, трудно издържа на историческата истина. Подобен характер имат и твърденията за сургучите, като название, означаващ "дългаран, недосялан" и непознато за самите гагаузи като самоназвание⁵⁹.

През 70-те години се появяват и изследвания, които в стремежа си да се противопоставят на руските опити за етническо обособяване на гагаузите от Бесарабия от българите и на турските историци, създават фиктивни определения от типа на "лудогорски тюркски говори" влизащи в т. нар. "български тюркски говори", различни от "изконните анадошки турски говори"⁶⁰. Стремелът за пълно отграничаване от турските анадошки говори, респективно и отричане на каквато й да било турска колонизация у нас поражда тезата за "гагаузката езикова уникалност", характеризираща се с български синтаксис и "лексика, която не дава възможност да се говори за провинциално турско наречие"⁶¹. Колкото до българския синтаксис, трябва да отбележим, че независимо от различните тенденции и ниво на научност в лингвистичните изследвания, всички те отбелязват различна синтактична система на гагаузкия език от този на турците, която според тях е по-скоро идентична с тази на българския език.

По-голямата част от последните проучвания за гагаузите имат етнографско-лингвистичен характер, но трябва да посочим, че стойността на сведенията на съответните информатори в гагаузките села все повече се обезценява поради динамичните промени в етническото самосъзнание на населението. Едно връщане към данните от етнографските експедиции от края на миналия и началото на нашия век би определило с по-голяма степен на достоверност етническата и езиковата им характеристика след Освобождението.

Проблемът, който често се подминава или се разглежда периферно в изследванията е свързан с характерните особености в езика, обичаите и самосъзнанието на т. нар. "същински, хасъд, приморски" гагаузи и на "българските гагаузи"⁶². Очевидно това деление, макар и късно възникнало, притежава устойчива характеристика, тъй като се пренася и сред преселилите се в Бесарабия гагаузи. Може би трябва да

преосмислим и начина, по който гагаузите се самоопределят в началото на века, наричайки турците османци и никога турци, за да се отграничат от тях, като допълват, че османците са произлезли от смесването на човек с куче, а турците не⁶³.

Рядката и нежелана употреба на самоназванието "гагаузи" много напомня на съдбата на названието "павликяни" сред тези от тях, които гравитират към православните. В стремежа си да се приобщат и бъдат приети равноправно в новата конфесионална общност те изключват съзнателно спомена за предишното си битие.

Б Е Л Е Ж К И

1 Д и м и т р о в , Г. Гагаузи, потекло и произхождение на думата. - Изв. на Варн. арх. дружество. II, 1909, 15-32.

2 М а р и н о в , В. По въпроса за произхода на гагаузите в България. - В: Сб. в чест на Й. Захариев. С., 1964, с. 157.

3 М и л е т и ч , Л. Най-нови проучвания по етнографията на гагаузите. С., 1906, 5-6.

4 М а р и н о в , В. пос. съч., с. 157.

5 Цит. по Маринов, В. - вж. Пос. съч., с. 158.

6 И в а н о в , Ив. Записки бессарабского областного статистического комитета. Кишинев, 1864, I, 46.

7 И р е ч е к , К. Няколко бележки върху остатъците от печенези, кумани, както и върху т. нар. народи гагаузи и сургучи в днешна България. - ПСп, кн. XXXII, г. II, 1889, с. 224; Пътувания по България. Т. 2., С., 1899, с. 829; Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Kumanen, sowie über die Volkerschften der sogenannten Gagauzi und Surguci im heitigen Bulgarien. Sitzungber d. v. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften phil. - Hist. Kl. 1889, prague, 1890. 3-30.

8 М л а д е н о в , Ст. Печенези, узи и кумани в българската история. - БИБ, IV, 1., 1931, с. 131; К ъ н ч о в , В. Македония. Етнография и статистика. С., 1900, с. 11; R o m a n s k y , St. Carte ethnographique de la Nouvelle Dobrudja Romaine. Sofia, 1915, s. 23; Le caractere ethnique de la Dobroudja. - V: Dobrudja, DS., 1918, s. 196; I s c h i r k o f f , A. Les Bulgares en Dobroudja. Berne, 1919, p. 46.

9 Мутафчиев, П. Мнимото преселение на селджушки турци в Добруджа през XIII в. - В: Избрани произведения. Т. 2. С., 1973.

10 Jorga, N. критика върху Roman sky, St. Le Carte... - В: Bulletin de l'Institut pour L'etude de L'Europe sud orientele. II, 1935, 242 и сл.

11 Каниц, Ф. Дунавска България и Балканът. Прев. Т. Иванов. - БИБ, I., Т. 1., С., 1932.

12 Шкорпил, К. и Х. Паметници на Одесос. Годишен отчет на Варненската мъжка гимназия за 1897-1898 г. Варна, 1898, с. 6 и сл.; Материали към въпроса за съдбата на прабългарите и на северите и към въпроса за произхода на днешните гагаузи. - Byzantinoslavica V, 1933-34, с. 171 и сл.

13 Занетов, Г. Българското население в средните векове. Р., 1902, 67-70, с. 71, с. 73, 75-76.

14 Севарски, А. Пред олтара на огъня. С., 1986.

15 Милетич, Л. К. Шкорпил. Материали към въпроса за "съдбата на прабългарите и на северите" и към въпроса за "произхода на днешните българи". - МПр, г. IX, кн. 3-4, 1935, 185-194; Най-нови... с. 1, 13-14; Державин, Н. С. О наименования и етнической принадлежности гагаузов. - СЭ, 1937, N 1; Манов, Ат. Потеклото на гагаузите, техните обичаи и нрави. Варна, 1938, 16-24; Баев, Кр. По въпроса за стногенезиса на гагаузите. ИАД - Варна, IX, 1952, с. 4, с. 89; Мутафчиев, П. пос. съч., 694-697.

16 Мошков, В. Гагаузи Бендерского уезда. Этнографические очерки и материалы. - Этнографическое обозрение. кн. 44 /1900/ с. 1-90; кн. 48 /1901/ с. 98-160; кн. 49 /1901/ с. 1-49; кн. 51 /1901/ с. 1-80; кн. 54 /1902/ с. 1-66; Турецкие племена на Балканском полуострове. Отчет о поездке на Балканский полуостров летом 1903. СПб., 1904. - В: Известия Импер. Русск. Геогр. общества. 40, 1904, вып. 3. Вж. и Милетич, Л. Най-нови... 1-16.

17 Вероятно по време на монголското нахлуване, част от т. нар. "черные клобуки" от коляното "гаг" се е настанила в Североизточна България, а част от коляното "сур" в Тракия. Милетич отбелязва, че Мошков не е могъл добре да изучи сургучите, тъй като турските власти не са му дали разрешение за обиколка на одринските села. - Вж. Милетич, Л. пос. съч., с. 18.

18 Манов, Ат. пос. съч.

19 Пак там, 13-19.

20 Милетич, Л. пос. съч., с. 1.

21 Баласчев, Г. "Огузнамето" и Изеддин. - Сп. БАН, кн. IX, 1915; Държавата на огузите в Добруджа на султан Изеддин Кейкавус и пр. - Военни известия. г. XXVI, N 33, 34, 35, 36., С., 1917.

22 Димитров, И. К. Преселение на селджукски турци в Добруджа около ср. на XIII в. - Сп. на БАН, С., 1915, X.

23 Норре, Е. М. The Turkisch Christians Gagauz. - The Moslem World, 3, New York, 1934; Zajancovskij, VI. Turc - Gagauzowie monografia historyczno - etnograficznie - jezykowa. Odbicie ze Sprawozdan. Polskiej Akademii Umiej, T. L 1949, nr. 6, str. 373

24 Губогло, М. Н. Этническая принадлежность гагаузов. - СЭ, 1967, кн. 3, с. 163-164.

25 Мутафчиев, П. Пос. съч. с. 686-731.

26 Пак там, с. 727.

27 Пак там, с. 697-702.

28 Kowalski T. Les turcs et la langue de la Bulgarie du Nord - Est. Krakowic, 1933, 1-28.

29 Манов, А. Пос. съч., с. 36.

30 Иречек, К. Пътувания... с. 827.

31 Мутафчиев, П. Пос. съч., 723-724.

32 Wittek, P. Les Gagaouzes - Les gens de Kaykaus. - Rocznik Orient. XVII, 1951-52, 12-24=

33 История на румските селджуци от 1192 до 1281. Съставена от Ибн Биби - вж. Wittek, P. ibid. p. 13.

34 Турски превод на историята на румските селджуци от Ибн Биби с добавките до 1394 г. - Вж. Wittek, P. ibid. p. 14.

35 Съставен в края на XV в. и публикуван прецизно през ср. на 1894 г. - вж. Wittek, P. ibid. p. 13.

36 Wittek, P. ibid. p. 22, p. 24.

37 Пак там, с. 24.

38 Една малка част от изследователите използва и проучването на Ковалски от 1938 г. - Kowalski, T. Les elements ethniques turcs de la Dobroudja. - Rocznik Orient. XIV, 1938, pp 66-80.

39 Бобчев, С. С. За делиорманските турци и за къзълбашите. - Сб. БАН, кн. XXIV, С., 1931, 1-16.

- 40 Kowalski, T. *ibid.*, pp. 15-16, p. 18, p. 21.
- 41 Пак там, с. 26.
- 42 Пак там, с. 27.
- 43 Пак там, с. 27.
- 44 Мещерюк, И. И. Болгарские и гагаузские поселения Бессарабии в 20-х гг. XIX столетия. - Ученые записки Кишиневского университета. 1950. Т. 2, с. 73-88; Преселение болгар в Бессарабию 1828-1834 г. Кишинев, 1965.
- 45 Маринов, В. пос. съч.
- 46 Маринов, В. Делиорман. С., 1941; По въпроса за ... Принос към изучаването на бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България. С., 1956.
- 47 Губогло, М. Н. Пос. съч., с. 167.
- 48 Курогло, С. С. Семейная обрядность гагаузов в XIX начале XX века. Кишинев, 1980, 3-5.
- 49 Димитров, С. Управителят на Провадийската крепост по време на османското нашествие. - Векове, 1977, N 5, с. 42-45; Етнически и религиозни процеси сред българската народност през XV-XVII в. - В: Българската народност и нация през вековете. С., 1988, ч. I, 76-85; Някои проблеми на етническите и ислямизационни-асимиляционните процеси в българските земи през XV-XVII в. - В: Проблеми на развитието на българската народност и нация. С., 1988, 34-37.
- 50 Димитров, С. Управителят на ..., с. 43.
- 51 Димитров, С. Някои проблеми ..., с. 35 вж. и пос. лит. В изследването си обаче, Т. Ковалски категорично подчертава, че гагаузският не е обособен език, а един от диалектите на османотурския език, макар и чувствително отличаващ се от анадоолските говори. Той говори не за дунавско-тюркски език обединяващ гагаузкия и всички тюркски говори в севернобългарските територии, а за дунавско тюркско диалектна група, включваща делиормански и гагаузски.
- 52 Робев, Н. Тракийските гагаузи. - Векове, 1988, N 3, 36-37.
- 53 Градешлиев, Ив. Християнството при гагаузите. - В: Сб. в чест на Ив. Гълъбов. /под печат/.
- 54 Боев, Е. За предтюркското тюркско влияние в българския език - още няколко прабългарски думи. - Български език. XV, 1965, N 1, 3-17; За българо-тюркските езикови връзки. - Изв. на института за бълг. език. кн. XVI, С., 1970, с. 170 и сл. В

тази връзка вж. и изследването на Дуриданов, Ив. Стари тюркски заемки в българския език. - В: Сб. в чест на М. С. Дринов. С., 1960, 429-441.

55 Боев, Е. Татарските говори в България. /ръкопис/.

56 Боев, Е. За предтюркското..., с. 5.

57 Боев, Е. За потеклото на гагаузите. - В: Чиракман, Карвуна, Каварна. С., 1982, с. 116.

58 Сачев, Е. Българските турци и гагаузи. /Етногенетични проблеми/. 60-61. Появата на подобно обяснение за езика на гагаузите в летописни бележки предимно от Възрожденската епоха поражда не само съмнения относно историческата му достоверност, но и провокира оценката му като поредна проява на наложилата се тенденция на съзнателно противопоставяне на българи и турци в летописната традиция през Възраждането.

59 Боев, Е. пос. съч., с. 116.

60 Сачев, Е. пос. съч., с. 55.

61 Пак там.

62 Мошков, В. Турецкия ..., 406-417.

63 Милетич, Л. Най-нови ..., с. 11.